

Chodakowska, Janina

Nauki pedagogiczne w polskich uniwersytetach na przełomie XIX i XX W.

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 36/2, 21-38

1991

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janina Chodakowska
(Warszawa)

NAUKI PEDAGOGICZNE W POLSKICH UNIWERSYTETACH NA PRZEŁOMIE XIX i XX WIEKU

Do lat 70-tych XIX w. pedagogika wraz z psychologią stanowiły integralną część filozofii, posługiwały się tym samym warsztatem badawczym, wykłady z pedagogiki i psychologii prowadzili filozofowie na ogół z własnej inicjatywy i przeważnie nieregularnie.

Na przełomie XIX i XX wieku wraz z wyłanianiem się specjalizacji naukowych i rosnącym zapotrzebowaniem szkół średnich na nauczycieli wyposażonych w wiedzę pedagogiczną, proces usamodzielniania się pedagogiki w polskich uczelniach uległ wyraźnemu przyspieszeniu. Towarzyszyły mu ewolucja podstaw metodologicznych pedagogiki i psychologii. Pozytywistyczny pogląd, przyjmujący za równorzędne poznawczą i społeczną funkcję nauki, wywołał silny wpływ na kierunek rozwoju obydwu dyscyplin. Przejawił się on w uwypuklaniu ich zadań praktycznych. Informacje o nowatorskich badaniach pedagogicznych i psychologicznych opartych na eksperymencie i doświadczeniach laboratoryjnych przenikające z krajów europejskich na tereny polskie, udział nauk przyrodniczych (fizjologia, psychofizyka, psychiatria, psychofizjologia) w rozwiązywaniu problemów wychowawczych, inspirowały badaczy polskich do podejmowania analogicznych badań. Wprowadzenie do badań pedagogicznych metod laboratoryjnych zmieniło w konsekwencji pogląd na rolę nauczyciela w pracy szkolnej. O wynikach nauczania — jak ujmował J. Herbart — decydować miał nie wyłącznie talent pedagogiczny (którym — dodajmy — dysponują tylko nieliczni), lecz umiejętne stosowanie metod i środków nauczania¹. Zatem nie intuicja, lecz znajomość wiedzy pedagogicznej miała być czynnikiem przesądzającym o sukcesie w nauczaniu i wychowaniu.

Objęcie przez psychologię zagadnień wykraczających poza pedagogikę, stosowanie metod laboratoryjnych w rozwiązywaniu problemów, nadały psychologii charakter nauki empirycznej. Przyjmowanie z kolei przez pedagogikę jej doświadczeń warsztatowych i problemowych przyczyniło się do przekształcenia pedagogiki w naukę empiryczno-normatywną. Wyodrębniły się wówczas dwa ważne działy: pedagogika eksperymentalna i pedologia (nauka o dziecku) rozwijające się w uniwersytetach po 1918 r. Wzajemna współpraca pedagogiki i psychologii kształtowała się wg wzoru: korzystanie z praktyki dla tworzenia teorii i tworzenie teorii na użytek praktyki².

Ugruntowaniu się nauk pedagogicznych i ich różnicowaniu sprzyjał również rozwój nauk historycznych w uniwersytetach, zwłaszcza niektórych jej działów, jak: historia Polski, historia kultury, historia literatury polskiej. Przyczyniły się one wydatnie do wyłonienia nowej uniwersyteckiej dyscypliny pedagogicznej — historii oświaty.

1 J. Herbart, *Pisma pedagogiczne*, Wrocław 1967, s. XX; B. Suchodolski, *Pedagogika idealów i pedagogika życia*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1957 nr 2; W. Zaczyński, *Rozwój metody eksperymentalnej, jej zastosowanie w dydaktyce*, Warszawa 1967, s. 150.

2 W. Pierzchała, *Związki psychologii z pedagogiką* [w:] (red. K. Czarnecki), Katowice 1981, s. 137; W. Bobrowska-Nowak, *Psychologia*, [w:] *Historia nauki polskiej 1863—1918*, Warszawa 1981, s. 897.

Spośród nauk społecznych silny wpływ na ukierunkowanie pedagogiki wywarła socjologia, która przyczyniła się z kolei do powstania nowego działu: pedagogiki społecznej, rozwijającej się jednak szerzej dopiero po 1928 r.

Rozwój nauk pedagogicznych w obrębie poszczególnych zaborów przebiegał nierównomiernie. W najkorzystniejszej sytuacji pod tym względem znalazła się Galicja po 1868 r., tj. od chwili uzyskania autonomii. W mniej sprzyjającej — Królestwo Polskie, które w tym czasie, po krótkim okresie odwilży w latach 1862-1869, tę autonomię utraciło (a wraz z nią szkoły średnie i wyższe). Dopiero po 1905 r. stopniowo zaczęły się otwierać ponowne możliwości rozwoju nauk pedagogicznych wraz z tworzeniem się (choć ograniczonym) polskiego szkolnictwa średniego, zwłaszcza po 1915 r. — kiedy został spolonizowany Uniwersytet Warszawski. Jednakże nawet w najtrudniejszym dla Królestwa 35-leciu (1869—1905) zaznaczyła się aktywność twórcza inteligencji, także w obrębie pedagogiki.

Wiedzę pedagogiczną zdobywano w niemieckich ośrodkach naukowych głównie w Lipsku, w Genewie i częściowo w uniwersytetach rosyjskich; upowszechniano ją m.in. na organizowanych tajnych kursach (Uniwersytet Latający, Towarzystwo Kursów Naukowych), podejmowano współpracę z uniwersytetami galicyjskimi, prowadzono indywidualne i zespołowe badania, przyczyniając się w ten sposób do rozwoju tej dziedziny wiedzy na ziemiach polskich. Należy zauważyć, iż pozostający pod silnym wpływem pozytywizmu Królewscy byli, w stosunku do badaczy galicyjskich, bardziej otwarci na nowatorskie badania z dziedziny pedagogiki i psychologii.

Uniwersytety galicyjskie pełniły wówczas rolę integrującą ogół polskich badaczy, inicjowały badania np. z historii oświaty. Uroczystości związane z jubileuszem Uniwersytetu Jagiellońskiego w 1900 r. zaowocowały zbiorem ważnych i interesujących prac źródłowych z dziejów polskiego szkolnictwa, zwłaszcza uniwersytetów, nadal cennych dla badań współczesnych; uniwersytety zapraszały na katedry i wykłady, kształciły specjalistów — wykładowców z dziedziny pedagogiki i psychologii.

Jest rzeczą charakterystyczną, iż pierwsi uniwersyteccy specjaliści pedagogiki wywodzili się spoza uniwersytetu, tj. spośród nauczycieli szkół średnich (w Galicji była to typowa droga prowadząca do karier akademickich). Przyszli docenci pedagogiki zdobywali wiedzę (z tej dziedziny) poprzez autodydaktykę, korzystali głównie z dostępnej im w kraju niemieckiej literatury pedagogicznej i zgłębiali przede wszystkim system Herbarta i jego szkoły. Tylko nieliczni odbywali praktyczne studia u W. Wundta np. Kazimierz Twardowski, Bolesław Mańkowski. Pojawienie się docentów pedagogiki w uniwersytetach zapewniało możliwość regularnego prowadzenia wykładów oraz wzbogacenie i różnicowanie zajęć dydaktycznych (ćwiczenia, konwersatoria, seminaria), ważnych również dla rozwoju samej dyscypliny. Brak katedry pedagogiki, która nie powstała, pomimo usilnych starań władz uniwersyteckich, ani we Lwowie ani w Krakowie, był poważnym utrudnieniem w umacnianiu nauk pedagogicznych³.

W omawianym okresie pedagogika uniwersytecka poddawana była dwóm ścierającym się wpływom: w Galicji wynikały one z założeń niemieckiego systemu pedagogiki filozofi-

3 Należy jednak podkreślić, iż w latach 1869—1918 liczba docentów pedagogiki w obu uniwersytetach była skromna i wynosiła ogółem 4. Z badań Krzysztofi Michalewskiej wynika, że w innych dyscyplinach sytuacja nie była lepsza w porównaniu np. z uniwersytetami niemieckimi. Jej zdaniem w ciągu 56 lat (1862—1918) na Wydziale Filozoficznym UJ, wykształciło się zaledwie 123 docentów; w wielu dyscyplinach np. socjologii, etnografii i innych nie było wykładowców, K. Michalewska, *Habilitacja w UJ 1848—1918*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne” 1963, z. 12, s.88.

cznej mocno zakorzenionego w szkolnictwie monarchii austriackiej aż do I-szej wojny światowej; W Królestwie zaś — ukształtowała się pod wpływem myśli pozytywistycznej, preferującej empiryzm, jako metodę poznania.

Odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 r. i postępująca w szybkim tempie odbudowa uniwersytetów stworzyła organizacyjne przysłanki do racjonalnego rozwoju pedagogiki w uniwersytetach oraz zarysowania interesujących kierunków badań. Jednakże pierwsze 10-lecie (1918—1928) było wyraźnym kontynuowaniem w pedagogice myśli pozytywistycznej przejawiającej się w dominacji nurtu biopsychologicznego (naturalistycznego). Okres ten zamykał rozdział w rozwoju dyscypliny, związany także z tworzeniem w uniwersytetach warsztatów pracy badawczej. Uzasadnione jest zatem ograniczenie niniejszych rozważań do 1928 r.

Jak już wspomniano do końca lat 70-tych w Uniwersytetach Krakowskim i Lwowskim pedagogika wchodziła w zakres filozofii jako jeden z jej działów podporządkowany katedrze filozofii i przez nią „obsługiwany”. Wykłady które z pedagogiki prowadzili filozofowie były rezultatem ich spostrzeżeń na marginesie własnych i cudzych badań⁴.

W latach 1852—1872 inicjatorem wykładów pedagogiki w Uniwersytecie Jagiellońskim był Józef Kremer, jedyny wówczas przedstawiciel nauk filozoficznych w tej uczelni. Prowadził on zajęcia z pedagogiki dwa razy w tygodniu w semestrze letnim w połączeniu z wykładami psychologii⁵.

W tym czasie do zagadnień pedagogicznych, w ich aspekcie dziejowym, nawiązywał kierownik Katedry Historii prof. Antoni Walewski. W latach 1863—1867 prowadził on cykl wykładów pt. *Historia oświaty od upadku cesarstwa rzymskiego*, które stopniowo rozszerzał⁶. Wykłady te zdaniem niektórych badaczy, np. Henryka Barycza, stały się zacznym do wykreowania odrębnej dyscypliny uniwersyteckiej — historii oświaty. Z osobą Walewskiego H. Barycz wiąże również wprowadzenie na nowo do obiegu oświeceniowego pojęcia „oświata” i nadanie rodzącej się nowej dyscyplinie nazwy „historia oświaty”, która zachowała się do dnia dzisiejszego⁷.

Proces odchodzenia od spekulatywnego ujawniania problemów pedagogicznych i psychologicznych zapoczątkował od 1872 r. nowy kierownik krakowskiej Katedry Filozofii, uczeń J. Kremiera, Maurycy Straszewski, mający do dyspozycji nowo wyhabilitowanego filozofa Teofila Ziembę-Ziembickiego, nauczyciela gimnazjum św. Anny w Krakowie. Mimo, iż obydwaj byli filozofami (a nie psychologami i pedagogami) podjęli się przedstawienia na wykładach z psychologii najnowszych prądów pozytywistycznych, zwłaszcza roli fizjologii w badaniach psychologicznych. O ile Straszewski nie akceptował w pełni postępowych myśli fizjologiczno-psychologicznych odrywających psychologię od filozofii, to Ziembka wykazywał większe zrozumienie dla znaczenia badań fizjologicznych w psychofizycznym rozwoju człowieka, podkreślając, iż nie można badać duszy w oderwaniu od ciała⁸. Doceniał

4 S. Baścik, *Dzieje pedagogiki w Uniwersytecie Jagiellońskim*, „Studia z dziejów Wydziału Filologiczno-Historycznego UJ” pod red. S. Mikuckiego, Kraków 1967, z. 16, s.410.

5 Tamże.

6 Tamże; H. Barycz, *Historia kultury, nauki, oświaty i wychowania w Uniwersytecie Jagiellońskim*, „Studia z dziejów...”, s.189; por. też: J. Dybiec, *Historia nauki i techniki w szkolnictwie wyższym*, [w:] *Dzieje nauczania historii nauki i historii techniki w Polsce* pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa 1982, s.168—169.

7 H. Barycz, dz.cyt.

8 S. Baścik, dz.cyt., s. 411; W. Szewczuk, *Historia Zakładu Psychologii Eksperymentalnej UJ*; [w:] red. W. Szewczuk, *Psychologia rozumienia*, Warszawa 1965, s. 15.

również znaczenie psychologii dla rozwoju pedagogiki, co znalazło wyraz w opracowaniu pierwszego polskiego podręcznika *Psychologia*, przychylnie ocenionego również przez współczesnych badaczy.

Wykłady z pedagogiki obejmowały zagadnienia ogólne w tym zasady dydaktyki, uzupełnione przeglądem najważniejszych systemów pedagogicznych. Oddzielny cykl wykładowy stanowił herbertyzm ujęty w formie zagadnienia zatytułowanego *Filozofia pedagogiki XIX wieku*. Wykłady te były uzupełnione godzinnym konwersatorium¹⁰. W wykładach z historii oświaty starano się zapoznać studentów z dorobkiem polskiej pedagogiki. Pierwsze tego typu wykłady prowadzone były zamiennie przez M. Straszewskiego i T. Ziembę. W zespole Katedry Filozofii wyodrębnili się dwaj specjaliści, którzy skupili w swoich rękach wykłady z pedagogiki, psychologii i historii wychowania. Stopniowo też zaczęto rozbudowywać wykłady o elementy ćwiczeń, głównie konwersatoria. Ta metoda pracy ze studentami w latach następnych była systematycznie rozbudowywana wraz z pojawieniem się docentów wyspecjalizowanych w naukach pedagogicznych.

Przełomowy okres dla pedagogiki uniwersyteckiej zapoczątkowały habilitacje. Wyłonienie pierwszych docentów pedagogiki było zapowiedzią formalnego oddzielenia się pedagogiki od filozofii, co rodziło nadzieję na zorganizowanie katedry pedagogiki, o którą UJ zabiegał bezskutecznie jeszcze w 1875 r.¹¹

W Uniwersytecie Jagiellońskim pierwszym docentem pedagogiki był Leon Kulczyński, absolwent Wydziału Filozoficznego UJ, filolog klasyczny, nauczyciel i dyrektor gimnazjum św. Anny w Krakowie. Podstawą habilitacji była rozprawa napisana w 1881 r. *Wykształcenie nauczycieli gimnazjalnych*. Rozprawa ta była owocem wnikliwych studiów autora nad zachodnioeuropejskimi systemami kształcenia nauczycieli w tym przede wszystkim systemu niemieckiego (na podstawie dostępnej w kraju literatury), i zawierała propozycję reform wydziału filozoficznego pod kątem potrzeb kształcenia nauczycieli.

Kulczyński wysuwał potrzebę zorganizowania katedry pedagogiki, jako warunku niezbędnego dla racjonalnego zorganizowania zajęć dydaktycznych oraz rozwoju dyscypliny. W wykładach i pracy pisarskiej upowszechniał herbertyzm co odzwierciedlał m.in. jego podręcznik *Ogólne zasady pedagogiki*; doczekał się on kilku wydań w Galicji¹². Kulczyński był docentem prywatnym, co oznaczało, iż za wykłady nie pobierał wynagrodzenia, podobnie zresztą jak Straszewski i Ziemia. Dowodziło to ze strony środowiska naukowego zaangażowania w umacnianiu młodej, dopiero rozwijającej się dyscypliny uniwersyteckiej, zaś ze strony władz ministerialnych — dużej ostrożności podyktowanej w znacznej mierze kłopotami finansowymi¹³.

Niezależnie od trudności organizacyjnych, pod koniec lat 80-tych nauki pedagogiczne w UJ miały wspomnianą trzosobową stałą reprezentację, przy czym psychologia była

9 S. Baścik, dz.cyt., s. 411; W. Bobrowska-Nowak, dz.cyt., s.889.

10 *Spis wykładów Uniwersytetu Jagiellońskiego za rok 1872*, Kraków 1872, por. też: S. Baścik, dz.cyt., s. 411; J. Dybiec, dz.cyt., s. 169.

11 *Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego od 1864—1887 i obraz jego stanu dzisiejszego wraz z rzeczą o rektorach od czasów najdawniejszych*, Kraków 1887, s. 76.

12 K. Olszewski, *Leon Kulczyński (1847—1932)*, „Polski Słownik Biograficzny”, Wrocław 1971, z. 68, s. 140.

13 Podobne problemy występowały w innych uniwersytetach np. w uniwersytetach w Wiedniu i Pradze, które nie otrzymały katedr pedagogiki, choć miały w swoim zespole po jednym profesorze nadzwyczajnym pedagogiki. L. Kulczyński, *Wykształcenie nauczycieli gimnazjalnych*, „Przewodnik naukowy i literacki” 1883, s. 425.

dotatkowo obsadzona przez ucznia Straszewskiego Ignacego Skrochowskiego, a ponadto przez Mćcisława Wartenberga oraz przybyłego z Królestwa Stefana Pawlickiego, któremu powierzono kierownictwo II-giej katedry filozofii. Ta korzystna sytuacja sprzyjała silniejszemu podbudowaniu pedagogiki wykładami z psychologii i wprowadzeniu większej liczby zajęć typu praktycznego oraz odpowiedniemu ich zróżnicowaniu. Kulczyński rozwijał konwersatoria dydaktyczno-pedagogiczne poświęcone głównie metodyce nauczania w szkołach średnich. Straszewski prowadził konwersatoria nt. ogólnych problemów pedagogiki. Natomiast Ziemia koncentrował się na zagadnieniach z zakresu psychologii i filozofii w tym również na filozofii H. Spencera¹⁴.

Z początkiem XX wieku w Uniwersytecie Jagiellońskim wyłoniło się dwóch nowych badaczy zajmujących się historią wychowania (Antoni Karbowski) i psychologią eksperymentalną (Władysław Heinrich). Historia wychowania, pochodna dyscyplina z pogranicza nauk historycznych i pedagogiki, początkowo wywoływała większe zainteresowanie wśród historyków i filologów, którzy dostrzegali znaczenie oświaty dla wyjaśnienia podstawowych problemów życia społecznego i kulturalnego. Badania nad dziejami szkolnictwa włączył do swego programu wybitny historyk Polski Józef Szujski. Interesowały go zagadnienia oświatowe w Polsce od XIV do XV wieku w ramach prowadzonych prac nad dziejami Uniwersytetu Krakowskiego. Wyniki badań J. Szujski przedstawiał na wykładach, które wpływały także inspirująco na innych badaczy. Dzięki Szujskiemu badania w tym kierunku rozwijał filolog klasyczny Kazimierz Morawski, autor II-tomowej monografii *Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Była to synteza dziejów uczelni od jej zarania do 1530 roku tj. do okresu intensywnego rozwoju. Synteza przedstawiona została na tle rozwoju kulturalnego ówczesnej Polski. Morawski wzbogacił historiografię oświaty ważnym i mało wówczas znanym problemem dotyczącym studiów Polaków w uniwersytetach zagranicznych w epoce humanizmu. Wyniki badań Morawskiego stały się impulsem do dalszych badań prowadzonych przez Stanisława Windakiewicza i Józefa Kallenbacha (filologów polskich) oraz mediewisty ks. Jana Fijałka¹⁵. Do najlepszych ówczesnych znawców Uniwersytetu Wileńskiego i Liceum Krzemienieckiego należał rusycysta Ludwik Janowski, asystent Józefa Tretriaka¹⁶.

Natomiast spoza środowiska uniwersyteckiego wywodził się inny późniejszy badacz uniwersyteckiej historii oświaty Antoni Karbowski, rodem z Wielkopolski¹⁷. Rozwijał on systematyczną i aktywną pracę naukowo-badawczą w tej dziedzinie, jako nauczyciel szkoły średniej, by w 1905 r. zostać pierwszym docentem historii oświaty oraz pedagogiki w UJ. Karbowski wyróżnił się przede wszystkim konsekwentnym dążeniem do usamodzielnienia historii wychowania, jako dyscypliny uniwersyteckiej. Jego habilitacja na podstawie rozpra-

14 *Spis wykładów Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków 1873—1880; H. Barycz, *Historia...*, s. 189; J. Dybiec, dz.cyt., s. 168—169». Wykłady prowadzone przez Kulczyńskiego były pierwszymi systematycznymi zajęciami. Obejmowały one przede wszystkim pedagogikę XVIII i XIX wieku, omawiały współczesną organizację i ustrój gimnazjów w Europie i Ameryce Północnej.

15 H. Barycz, dz.cyt.; tenże, *Antoni Karbowski — Człowiek i dzieło w pięćdziesięciolecie zgonu*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1969 nr 2; J. Hulewicz, *Działalność wydawnicza Akademii Umiejętności w Krakowie w zakresie historii literatury polskiej oraz historii oświaty i szkolnictwa w Polsce w latach 1878—1918*, „Pamiętnik Literacki”, 1960, z. 1.

16 J. Hulewicz, *Działalność wydawnicza Akademii Umiejętności w zakresie historii literatury polskiej oraz historii oświaty i szkolnictwa w Polsce w latach 1873—1958*, „Pamiętnik Literacki” 1960, z. 1, s. 100.

17 H. Barycz, *Antoni Karbowski — człowiek i dzieło*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1962, nr 2; tenże *Antoni Karbowski (1856—1919)*, „Polski Słownik Biograficzny”, Wrocław 1966, z. 52, s. 20.

wy Wychowanie fizyczne KEN w świetle historii pedagogiki była pierwszym krokiem w tym kierunku. Droga Karbowiaką do historii wychowania wiodła przez archeologię i historię sztuki, którymi był autentycznie zainteresowany oraz — uzupełniające studia filologiczno-histeryczne, niezbędne do podjęcia pracy nauczyciela gimnazjalnego. Jako wyspecjalizowany wykładowca akademicki starał się zajęcia dydaktyczne uzupełnić ćwiczeniami praktycznymi (proseminarium), celem przybliżenia studentom oryginalnych tekstów źródłowych. Pracę ze źródłem uważał za niezwykle kształcącą. Tytuł profesorski jaki otrzymał w 1914 r. natychmiast wykorzystał do zorganizowania seminarium, które prowadził do wybuchu I wojny światowej, oraz rozbudowania wykładów do 3 godzin tygodniowo w semestrze i ćwiczeń w wymiarze 2 godzin¹⁸.

W bogatej twórczości Karbowiaka obejmującej różne okresy i zagadnienia, zwraca uwagę niedokończona synteza dziejów oświaty polskiej *Dzieje wychowania i szkół w Polsce* t. I i II obejmujący lata 966—1432 i następny 1432—1510 (nieopublikowany). Pozycja ta krytycznie przyjęta przez ówczesne środowisko twórcze (Aleksander Brückner) stanowi cenną pracę źródłową. Z perspektywy lat późniejszych, podkreślali to badacze tej miary co Stanisław Kot i jego uczniowie (np. H. Barycz)¹⁹.

Natomiast badania w innych dyscyplinach ważnych dla pedagogiki i psychologii, jak psychofizjologia i psychiatria, rozwijali: przybyli z Warszawy fizjolog Napoleon Cybulski, absolwent Uniwersytetu w Petersburgu, wraz ze swoim uczniem Adolfem Beckiem, oraz Władysław Heinrich (również z Warszawy), asystent fizyka Augusta Witkowskiego. Gruntownie wykształcony w naukach matematyczno-przyrodniczych i filozoficznych (te ostatnie — u Richarda Avenariususa w Zurichu) zakończony doktoratem, Heinrich podjął się jako pierwszy konsekwentnie rozwijać badania eksperymentalne w psychologii²⁰. Czysty empiryzm Heinricha wywoływał niechęć części środowiska krakowskiego (np. ks. S. Pawlickiego), dzięki jednakże poparciu A. Witkowskiego, kierunek ten był rozwijany. W tym celu została jeszcze w 1901 r. zorganizowana Pracownia Psychologii Eksperymentalnej, która rozwinęła się dopiero w 1903 r. Prowadzono w niej rozszerzone badania nt. mechanizmów spostrzegania, wrażeń zmysłowych i uwagi. Miały one istotne znaczenie dla pedagogiki, zwłaszcza w badaniach nad procesem nauczania i uczenia się. W tym kierunku prace prowadził ówczesny asystent Heinricha Marian Falski, uzyskując w 1916 r. interesujące wyniki korygujące osiągnięcia w tej dziedzinie uczonych amerykańskich²¹. Uzyskanie Katedry Filozofii po odejściu Pawlickiego było dowodem silnej pozycji Heinricha w uniwersytecie.

Z trudniejszych pozycji startowała pedagogika w Uniwersytecie Lwowskim. Po 1871 r. nie prowadzono tu takich wykładów, dopiero objęcie katedry filozofii przez Euzebiusza Czerkawskiego, znawcy problemów szkolnictwa (byłego wieloletniego nauczyciela i reformatora szkolnictwa średniego, projektodawcy ustaw szkolnych) i wybitnego filozofa a także parlamentarzysty, spowodowało stopniowe korzystne zmiany. Zapoczątkował je w 1872 r. sam E. Czerkawski wykładami o wychowaniu starożytnych Greków, które w latach nastę-

18 H. Barycz, *Antoni Karbowiak — człowiek...*, s. 277.

19 Tamże, s. 273; S. Kot, *Historia Wychowania*, Lwów 1934, wyd. II, t. I, s. 15, t. II, s. 362.

20 B. Gawecki, *Władysław Heinrich (1869—1957)*, „Ruch Filozoficzny”, 1958, nr 1, s. 2; W. Szewczuk, *Dzieje psychologii w UJ*, s. 391; W. Bobrowska-Nowak, *Psychologia*, s. 893.

21 J. Miąso, *Droga Mariana Falskiego do pedagogiki*, „Przegląd Historyczno—Oświatowy” 1981, nr 4, s. 450

nych kontynuował w ramach historii filozofii²². Czerkawski interesował się najnowszymi badaniami psychologicznymi, co znalazło wyraz m.in. w opracowaniu w 1876 r. podręcznika *Zarys psychologii eksperymentalnej*. Dyscyplinę tę pragnął także rozwijać w Uniwersytecie Lwowskim. W tym celu zaprosił z Warszawy jednego z inicjatorów polskiej psychologii naukowej, niezwykle talentowanego Juliana Ochorowicza. W 1875 r. Ochorowicz wyhabilitował się w Uniwersytecie Lwowskim i uzyskał tytuł docenta psychologii eksperymentalnej. Był to pierwszy w uniwersytetach polskich tytuł z tej dziedziny i jeden z nielicznych w Europie Wschodniej²³. W oczekiwaniu na katedrę, Ochorowicz prowadził wykłady z zakresu psychofizyki, psychofizjologii; interesował się też parapsychologią, co przysporzyło mu wielu oponentów²⁴. W rezultacie do utworzenia oczekiwanej przez niego katedry nie doszło, a zniechęcony Ochorowicz wyjechał do Paryża. W ciągu jego 5-letniej intensywnej pracy naukowej i dydaktycznej, Ochorowicz wykazał duże zainteresowanie pedagogiką. Omawiał na łamach czasopism nowe, niezwykle ważne dla praktyki pedagogicznej problemy, jak np. kształcenie ambicji uczniów, wskazywał na metody i środki rozwijania ambicji wartościowej, wytykał błędy wychowawcze nauczycieli i rodziców²⁵. Artykuły te wywoływały żywe zainteresowanie wśród nauczycieli. Wychowankiem Czerkawskiego był Aleksander Skórski, autor rozprawy doktorskiej napisanej pod jego opieką naukową nt. filozofii Jana Śniadeckiego (1873) zaś parę lat później (1890) — rozprawy habilitacyjnej *Jan Śniadecki wobec współczesnej metafizyki niemieckiej i dzisiejszych dążeń filozoficznych*²⁶. Poważna choroba uniemożliwiła dalszy rozwój naukowy A. Skórskiego i praktycznie przekreśliła możliwość dalszej pracy w uniwersytecie.

Natomiast Antoni Danysz podobnie jak Karbowski był początkowo badaczem pracującym poza uniwersytetem. Studiował filologię klasyczną w uniwersytetach niemieckich, a po uzyskaniu kwalifikacji nauczyciela szkoły średniej uczył m.in. w gimnazjach w Krakowie i Lwowie, zyskując opinię bardzo dobrego metodyka²⁷. Zainteresowania dydaktyczne wyniesione z wieloletniej pracy nauczycielskiej zostały wykorzystane w rozprawie *Reforma nauki języków nowożytnych a początkowa nauka języka niemieckiego*, będącej podstawą habilitacji, którą uzyskał w 1893 r. na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego. A. Danysz był badaczem równolegle rozwijającym dwie dziedziny: pedagogikę i historię wychowania. W pedagogice ogólniej reprezentował kierunek herbartowski i zyskał sobie opinię najlepszego jego znawcy w Polsce²⁸. Jego podręczniki *O Wychowaniu* (Lwów 1903), *O kształceniu* (Lwów 1918) wyróżniały się rzetelnym warsztatem i wnikliwą analizą problemów. Najwięcej jednak uwagi poświęcił młodej, kształtującej się dopiero dyscyplinie — historii wychowania. Najbardziej interesowały go dzieje szkolnictwa doby humanizmu. Jego

22 Program wykładów w Cesarskim Uniwersytecie im. Cesarza Franciszka I we Lwowie, Lwów 1877; por. też: J. Dybiec, dz.cyt., s.168—169.

23 W. Bobrowska-Nowak, *Początki polskiej psychologii*, Wrocław 1973, s. 123—124; S. Brzozowski, *Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Lwowskiego, Historia Nauki Polskiej*, T. II, cz.I i II, Wrocław 1987, s. 252; A. Knot, *E. Czerkawski (1822—1896)*, „Polski Słownik Biograficzny”, Kraków 1938, t. IV, s.933.

24 W. Bobrowska-Nowak, *Początki...*, s. 124; M. Harciarek, *Ogólne ośrodki i kierunki rozwoju myśli psychologicznej*, [w:] *Osiągnięcia...*, s. 25.

25 J. Ochorowicz, *Ambicja, studium pedagogiczne*, „Szkoła” 1880, nr 16, 19, s. 125, 133, 141—149; por. też: W. Bobrowska-Nowak, *Psychologia...*

26 S. Starzyński, *Historia Uniwersytetu Lwowskiego 1869—1894* cz. II, Lwów 1894, s. 296.

27 L. Jaxa-Bykowski, *Antoni Danysz (1853—1925)*, „Polski Słownik Biograficzny”, Kraków 1938, t. IV, z. 20, s. 431.

28 B. Nawroczyński, *Wstęp* [w:] *J. Herbart, Pisma...*

rozprawy cechowały się wnikliwą i wszechstronną analizą materiału źródłowego oraz dojrzałością oceny²⁹. Danysz wyróżniał się bardziej jako badacz aniżeli dydaktyk akademicki; w 1903 r. zaniechał wykładów i skupił się na pracy badawczej oraz nauczaniu w szkołach średnich.

W badaniach nad dziejami oświaty udział przedstawicieli innych dyscyplin naukowych w Uniwersytecie Lwowskim był raczej sporadyczny. Na uwagę zasługują badania historyków Ludwika Finkla i Stefana Starzyńskiego, autorów znakomitej monografii *Historia Uniwersytetu Lwowskiego* napisanej w 1897 r. nadal cennej pozycji dla współczesnych badań.

Bolesław Mańkowski, który przejął po A. Danyszu wykłady, łączył równoległe zainteresowania pedagogiką ogólną i historią wychowania. W przeciwieństwie do poprzedników nie był nauczycielem gimnazjalnym, ale dobrze orientował się w problemach szkoły. Gruntownie wykształcony, studiował filozofię i pedagogikę u Czerkawskiego, pedagogikę i psychologię u czołowych niemieckich pedagogów (Wundt, Ziller, Paulsen — odbywał też praktykę pedagogiczną w szkole ćwiczeń przy seminarium prof. Zillera). Ponadto studiował historię literatury polskiej u Romana Pilata i Ksawerego Liskego.³⁰

W wykładach pedagogiki Mańkowski ograniczał się do zapoznawania studentów z osiągnięciami pedagogiki niemieckiej, w tym — również Herberta, którego był zwolennikiem. Natomiast w historii wychowania odbiegał od wąskiego ujęcia zagadnień oświatowych a naświetlał je w ścisłym powiązaniu z ogólnym kierunkiem rozwoju życia kulturalnego. Powiązanie dziejów szkolnictwa z dziejami kultury ukazywało szersze tło uwarunkowań rozwoju oświaty. Ten punkt widzenia rozwijali w Polsce jego uczniowie: Józef Lewicki, a przede wszystkim najwybitniejszy przedstawiciel tej dyscypliny — Stanisław Kot.³¹

Ważną inicjatywą Mańkowskiego było uruchomienie w 1905 r. seminarium pedagogicznego, sprzyjało ono wzrostowi zainteresowań studentów tą dziedziną wiedzy i stanowiło przygotowanie do stworzenia w przyszłości katedry pedagogiki o którą wydział filozoficzny zabiegał.

Objęcie po 1895 r. katedry filozofii przez Kazimierza Twardowskiego otwierało nowy okres działalności naukowej uniwersytetu. Utworzone przez niego w roku następnym (1896) seminarium filozoficzne stało się prężnym ośrodkiem krytycznej myśli naukowej, szkołą filozoficzną i psychologiczną. K. Twardowski zainicjował badania z psychologii eksperymentalnej w ramach specjalnej Pracowni, chociaż sam uprawiał odmienną metodologię doświadczalną, ściśle filozoficzną tzn. psychologię opisową. Jego zdaniem psychologia eksperymentalna jest nauką o doświadczeniu bezpośrednim, posługującą się metodą introspekcji, tj. analizowaniem czynności i ukierunkowywania świadomości ku określonym przedmiotom³².

Twardowski doceniał też badania czysto laboratoryjne. Pracował w laboratorium psychologicznym W. Wundta, słuchał też wykładów monachijskiego psychologa Karola Strumfa. W 1903 r. doprowadził do uruchomienia Pracowni Psychologii Eksperymentalnej, którą następnie kierował. Wizytował laboratoria psychologiczne w innych krajach, uczestni-

29 H. Barycz, *A. Karbowski*, s. 274.

30 J. Hulewicz, *Mańkowski Bolesław (1852—1921)*, „Polski Słownik Biograficzny”, Wrocław 1974, t. XIX, s. 515; W. Hahn, *Bolesław Mańkowski*, „Przegląd Pedagogiczny”, 1921 nr 8—10, s. 243.

31 Tamże; H. Barycz, *Historia kultury...*, s. 202—203.

32 W. Witwicki, *Kazimierz Twardowski, Księga Pamiątkowa ku czci Kazimierza Twardowskiego*, Lwów 1921, s. XV; W. Bobrowska-Nowak, *Psychologia, Historia nauki, dz.cyt.*; tejtż, *Początki polskiej psychologii...*; J. Pieter, *Słownik Psychologiczny*, Wrocław 1963, s. 42.

czył w zjeździe psychologów eksperymentalnych w Giessen w 1904 r. Zdobyte doświadczenie starał się wykorzystać do doskonalenia pracowni w Uniwersytecie Lwowskim³³.

Jego zainteresowania psychologiczne ściśle łączyły się z pedagogicznymi; w roku akademickim 1902/3 wykładał pedagogikę, był też autorem podręcznika *Zasadnicze pojęcia pedagogiki i logiki do użytku w seminariach nauczycielskich i nauce prywatnej* (Lwów 1901)³⁴. Talent pedagogiczny Twardowskiego najpełniej uzewnętrzniał się w wykształceniu m.in. wybitnych psychologów i pedagogów, którzy zasilili katedry uniwersyteckie po 1918 r. Jego lwowskimi uczniami byli: Zygmunt Kukulski, Stefan Błachowski, Władysław Witwicki i Bogdan Nawroczyński. Z. Kukulski na podstawie rozprawy *Główne momenty myśli i badań pedagogicznych* uzyskał w 1923 r. habilitację, nieco wcześniej bo w 1917 r. wyhabilitował się S. Błachowski, a tematem jego rozprawy były: *Nastawienia i spostrzeżenia*. Psychologiem o bardzo szerokich zainteresowaniach był Władysław Witwicki, zwolennik introspekcji jako jedynie słusznej metody badań psychologicznych; był autorem takich prac, jak: *Analiza psychologiczna ambicji* (1900 r.), *Analiza psychologiczna objawów woli* (1904), *O przedmiocie i podziale psychologii* (1906), *Z psychologii stosunków osobistych* (1906). W lwowskiej pracowni Twardowskiego karierę akademicką jako asystent rozpoczął także Mieczysław Kreutz, późniejszy profesor Uniwersytetu Lwowskiego.

Chociaż życie naukowe w Królestwie Polskim nie było oficjalnie zorganizowane, rekompensowała to znaczna w omawianym okresie aktywność inteligencji twórczej. Taką nieoficjalną instytucją, która upowszechniała wiedzę pedagogiczną był zorganizowany w 1882 r. w Warszawie tajny Uniwersytet Latający, spełniający funkcję surogatu uniwersytetu³⁵. Ta czterowydziałowa uczelnia (skupiająca nauki społeczne, filozoficzno-historyczne, matematyczno-przyrodnicze), miała w swojej strukturze również wydział pedagogiczny, który przygotowywał w zakresie pedagogiki kandydatów na nauczycieli³⁶.

Program studiów był szeroki i obejmował wówczas najnowsze dziedziny wiedzy jak: psychologia stosowana, fizjologia, pedagogika ogólna (teoria wychowania i nauczania) metodyka i higiena szkolna. Wśród wykładowców byli wybitni przedstawiciele polskiego pozytywizmu: Jan Władysław Dawid, Adam Mahrburg, Adolf Dygasiński. Byli to czołowi badacze i propagatorzy wiedzy pedagogicznej (J.W. Dawid, A. Dygasiński) oraz wybitni krytycy problemów filozoficzno-pedagogicznych i psychologicznych (A. Mahrburg).

Najsilniejszy wpływ na nowatorskie ukierunkowanie polskiej psychologii i pedagogiki wywarły prace badawcze J.W. Dawida. Był pierwszym na ziemiach polskich, który zastosował metody badań psychologicznych do pedagogiki, stając się twórcą pedagogiki eksperymentalnej. Jan Władysław Dawid zdobył wykształcenie prawnicze w Uniwersytecie

33 W. Witwicki, dz.cyt., s. XV.

34 J. Piskurewicz, *Anieli Szczywny listy do Kazimierza Twardowskiego z lat 1901—1903*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1986, nr 3, s. 313.

35 J. Miąso, *Tajne nauczanie w Królestwie Polskim w świetle dokumentów władz rosyjskich*, „Rozprawy z dziejów oświaty”. Wrocław 1990, t. 33, s. 62—74; B. Cywiński, *Rodowody niepokornych*, Warszawa 1971.

36 J. Miąso, dz.cyt., s. 66.

Warszawskim, natomiast jego zainteresowania pedagogiczne i psychologiczne kształtowały się pod wpływem wnikliwych studiów niemieckich pedagogów (J. Herbart, W. Wundt), ewolucjonizmu K. Darwina i francuskiego twórcy pedagogiki eksperymentalnej A. Bineta³⁷.

Zagadnienie badań nad inteligencją było przedmiotem wykładów Dawida w Towarzystwie Tajnych Kursów Naukowych i opracowane zostało w jego książce *Inteligencja, wola i zdolność do pracy*. Była ona wynikiem praktycznych badań i obserwacji, niezwykle cennych dla rozwoju pedagogiki eksperymentalnej. Teoretyczno-praktyczne zagadnienia pedagogiczne Dawid przedstawił w pracy opublikowanej nieco wcześniej, bo w 1887 r. pt. *Program spostrzeżeń psychologiczno-wychowawczych nad dzieckiem od urodzenia do 20 roku życia*. Dzieło to powstało na podstawie ankiety zawierającej 500 pytań opracowanych przez Dawida, dotyczących fizycznego i umysłowego oraz moralnego rozwoju dziecka³⁸.

Program badań psychologiczno-pedagogicznych, które Dawid przedstawiał na wykładach w tajnym Uniwersytecie Latającym, a po jego zamknięciu — w TKN, wywoływał duże zainteresowanie wśród studentów. Niektórzy z nich wylonili się potem jako przyszli samodzielni badacze, z których najwybitniejszą była Aniela Szyc, rozwijająca badania eksperymentalne nad dziećmi, autorka wielu prac z dziedziny psychologii, kształcenia nauczycieli, dydaktyki³⁹. Zastosowanie przez W. Dawida i A. Szyc badań typu eksperymentalnego (test, obserwacja i statystyka) były poważnymi osiągnięciami w tworzeniu teoretycznych podstaw pedagogiki. Pod ich wpływem rozwijał się w Polsce po 1918 r. kierunek biopsychologiczny.

Z Uniwersytetem Latającym związany był również A. Dygasiński, uznawany za najwybitniejszego popularyzatora pedagogiki okresu pozytywizmu. W wykładach Dygasiński opowiadał się jako zwolennik Pestalozziego i Fröbela. Interesował się również poglądami pedagogicznymi, które J.J. Rousseau zawarł w *Emiliu*; Dygasiński zamierzał je rozpropagować przygotowując tłumaczenie książki⁴⁰. Pozostało ono jednak w rękopisie. Zakres zainteresowań pedagogicznych Dygasińskiego był szeroki: zajmował się metodyką, dydaktyką oraz takimi zagadnieniami, jak: emocje, kształtowanie uczuć, wychowanie fizyczne, wychowanie dziewcząt. Dużym powodzeniem wśród nauczycieli cieszyła się jego książka *Obraz psychicznych zjawisk w organizmie ludzkim*, w której zostały omówione

37 J. Butkiewicz, *Poglądy psychologiczne J.W. Dawida na tle psychologii europejskiej*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1960, nr 3, s. 92 i 93; W. Zaczyński, *Rozwój metody eksperymentalnej*, s. 142; por. też: R. Wroczyński, *Pedagogika pozytywizmu warszawskiego*, Wrocław 1958, tenże, *Pedagogika, Historia Nauki Polskiej*; L. Krzywicki, S. Szuman, *Jan W. Dawid*, „Polski Słownik Biograficzny”, Kraków 1938, t. IV/V, s. 459; J.W. Dawid, *Nauka o rzeczach* (W. Okoń, Wstęp), Wrocław 1968, s. IX; W. Bobrowska-Nowak, *Psychologia...*, s. 890.

38 Praca ta była wysoko ceniona przez badaczy: np. Stanisław Kot dostrzegał w niej oryginalność nowatorstwa myśli; jego zdaniem wyprzedzała niektórymi założeniami eksperymentalnymi czołowych przedstawicieli pedagogiki eksperymentalnej jak A. Bineta czy Stanley’a Halla, S. Kot, *Historia wychowania*, Kraków 1924, s. 646.

39 J. Butkiewicz, dz.cyt., s. 113; R. Wroczyński, *Nauki pedagogiczne, Historia nauki polskiej*, s. 924; S. Michalski, *Działalność pedagogiczna Anieli Szycówny*, Warszawa 1968, s. 29; J. Piskurewicz, *Anieli Szycówny listy...*

40 W. Danek, *Poglądy pedagogiczne Adolfa Dygasińskiego*, Wrocław 1954.; Władysław Wolert, *Tomasz Adolf Dygasiński (1839—1902)*, „Polski Słownik Biograficzny” t. VI, Kraków 1948, s. 50; W. Bobrowska-Nowak, *Psychologia...*, s. 890.

najnowsze osiągnięcia psychologii, uzupełnione krytycznymi uwagami i refleksjami autora oraz bogatym materiałem faktograficznym.⁴¹

Wykłady z psychologii i pedagogiki w Uniwersytecie Latającym przejął po Dygasińskim, Adam Mahrburg. Gruntownie filozoficznie wykształcony uzupełniał studia w zakresie psychofizjologii w Zakładzie Fizjologii prof. Iwana R. Tarchanowa oraz u W. Wundta w Lipsku⁴². Jego zainteresowania skupione były bardziej na psychologii i w tym zakresie dał się poznać jako wytrawny krytyk. Toteż w 1905 r. kiedy utworzono m.in. na bazie Uniwersytetu Latającego, Towarzystwo Kursów Naukowych w którym Mahrburg zorganizował seminarium filozoficzne (1907 r.) — stało się ono obok lwowskiego, ważnym ośrodkiem myśli krytycznej.⁴³

W TKN wykłady pedagogiki prowadził kolega szkolny A. Mahrburga, Marian Massonius, absolwent Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, który podobnie jak inni wiedzę pedagogiczno-psychologiczną pogłębiał u Wundta, a ponadto w Berlinie i Monachium⁴⁴. Rozwój nauk pedagogicznych i zainteresowanie nimi spowodowało, że w TKN utworzono w 1916 r. przy wydziale humanistycznym — Instytut Pedagogiczny. Celem jego miało być rozwijanie badań pedagogicznych i kształcenie kandydatów na nauczycieli szkół średnich. Zainteresowanie Instytutem było duże, bowiem jeszcze w 1916 r. zanotowano w pierwszym półroczu 94 osoby, w drugim 101.⁴⁵

Spolonizowanie Uniwersytetu Warszawskiego było ważnym krokiem w rozwoju tej uczelni; w 1915 r. utworzono tu katedrę psychologii, którą powierzono Edwardowi Abramowskiemu, filozofowi i socjologowi. Abramowski zdobył bogate doświadczenie w dziedzinie badań psychologicznych dzięki m.in. współpracy z E. Claparedem. Prowadzili wspólnie badania nad uwagą i zagadnieniem pamięci oraz podświadomości. Były one niezwykle ważne, gdyż prowadziły do określenia głównych zasad metodologicznych psychologii doświadczalnej.⁴⁶

Po 1918 r. wysiłek społeczności uniwersyteckiej skupił się na tworzeniu warsztatów naukowych w odbudowanych uniwersytetach w tym i dla nauk pedagogicznych. Nie w pełni jeszcze ukształtowane podstawy metodologiczne młodej dyscypliny, rodziły u części profesury wątpliwości co do jej miejsca wśród innych nauk uniwersyteckich. Spór dotyczył

41 Aniela Szyćówna oceniając dorobek pedagogiczny A. Dygasińskiego wytknęła mu koniunkturalność, co jej zdaniem znalazło wyraz w unikaniu tworzenia pedagogicznych syntez naukowych wówczas jeszcze mało „chodliwych” ale ważnych dla rozwoju dyscypliny. A. Szyć, *Adolf Dygasiński jako pedagog*, „Szkoła” 1903, s. 214; W. Bobrowska-Nowak, dz.cyt., s. 890.

42 R. Ergetowski, *Mahrburg Adam (1855—1913)*, „Polski Słownik Biograficzny”, Wrocław 1974, z. 80, s. 146; tenże, *Zamierzenia habilitacyjne i niedoszyty lektorat A. Mahrburga*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1969 nr 3, s. 502; W. Spasowski, *Adam Mahrburg i jego poglądy na naukę i filozofię*, Warszawa 1913, t. I.

43 W. Spasowski, dz.cyt.

44 Marian Massonius, red. S. Łoza, *Czy wiesz kto to jest?* Warszawa 1938; Tadeusz Czżęzowski, *Marian Massonius (1862—1945)*, „Polski Słownik Biograficzny”, Wrocław 1975, z. 84, s. 147.

45 Z. Skubała-Tokarska, *Spółeczna rola Wolnej Wszechnicy Polskiej*, Wrocław 1967, s. 160; *Dziesięciolecie WWP — sprawozdanie z działalności Towarzystwa Kursów Naukowych 1906—1919*, Warszawa 1917, s. 9.

46 L. Krzywicki, S. Szuman, *Józef Edward Abramowski (1868—1918)*, „Polski Słownik Biograficzny”, Kraków 1935, t. I, s. 17; K. Krzeczkowski, *Dzieje życia i twórczości Edwarda Abramowskiego*, Warszawa 1933, s. 45; W. Bobrowska-Nowak, *Początki...*, s. 187; J. Pieter, *Słownik Psychologiczny*, Wrocław 1963, s. 1.

następującego zagadnienia, czy wydziały filozoficzne winny zostać zreformowane i podporządkowane zadaniom kształcenia nauczycieli, czy też należy tworzyć oddzielne ośrodki badawcze skupiające nauki pedagogiczne i kształcące nauczycieli. Nad zagadnieniem tym dyskutowano od dawna m.in. w 1899 r. w Galicji, w łonie Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie, kiedy zastanawiano się nad możliwościami ściślejszego przystosowania wydziałów filozoficznych do zadań kształcenia nauczycieli. Wówczas skłaniano się do pozostawienia w uniwersytetach przedmiotów ogólnopedagogicznych, natomiast tzw. instruktażowe — dydaktyczno-metodyczne, proponowano skupić w seminariach zorganizowanych przy szkołach średnich⁴⁷. Na zjeździe rektorów szkół wyższych w dniu 3.VII 1919 r. w Warszawie wypowiedziano się za przyjęciem dowolnych form organizacyjnych studiów pedagogicznych bądź w łonie uniwersytetu, bądź w oddzielnych instytutach.

Wydział Filozoficzny UW zdecydował się wówczas na przyjęcie drugiego rozwiązania. Utworzonemu jeszcze w 1918 r. Państwowemu Instytutowi Pedagogicznemu w Warszawie, który zajmował się przede wszystkim dokształcaniem czynnych nauczycieli szkół średnich, powierzono zadanie rozwijania badań pedagogicznych⁴⁸. W tym celu utworzono w 1921 r. trzy podstawowe katedry: pedagogiki ogólnej, którą powierzono Lucjanowi Zarzeckiemu, historii wychowania — Wiktorowi Wąsikowi oraz psychologii ogólnej — Józefie Joteyko. Najsilniejszą indywidualnością w tej placówce była Józefa Joteyko.

Droga J. Joteyko do pedagogiki wiodła poprzez studia przyrodnicze w Genewie (geologia i paleontologia pod kierunkiem K. Vogta), lekarskie w Brukseli i Paryżu, ukończone dyplomem doktora wszechnauk. Wówczas już wykazywała zainteresowania fizjologią zwłaszcza zagadnieniem bólu i zmęczenia, które badała w Instytucie Fizjologicznym Solvaya w Brukseli. Badania te oraz wykłady z psychologii eksperymentalnej skierowały ją na problemy pedagogiki.⁴⁹

Ambicją tej niezwykle uczonej — dodajmy — jednej z niewielu kobiet pracujących wówczas w nauce, było dążenie do stworzenia prężnego ośrodka badań psychologiczno-pedagogicznych w Polsce. Zadanie to ułatwić jej miały: bogata aparatura naukowa, którą sprowadziła z Brukseli do Warszawy, zestaw testów oraz szkoła ćwiczeń, która istniała przy instytucie. Wypracowana przez nią koncepcja studiów eksponowała przede wszystkim psychologię (wykłady wraz z ćwiczeniami 11 godz. tygodniowo na I i II roku studiów), pedagogikę specjalną (2 godz. tygodniowo na czwartym semestrze) oraz zajęcia praktyczne w grupach 10-cioosobowych; przewidywała bowiem również częściowy udział studentów w badaniach naukowych⁵⁰. W programie Joteyko zwracała szczególną uwagę na psychologię wychowawczą, wykazując gruntowną znajomość najbardziej aktualnych zagadnień z tej dziedziny. Program ten opublikowała w „Roczniku Pedagogicznym” w 1924 r. po to, aby ułatwić studentom organizację pracy oraz wskazać innym uczelniom kierunek obranej przez

47 L. Kulczyński, *Praktyczny kurs kształcenia nauczycieli szkół średnich*, „Muzeum” 1906, s. 39; Zagadnienie to było również dyskutowane na zjeździe nauki polskiej w 1919 r. Z krytyką tej koncepcji wystąpił na zjeździe nauki polskiej w 1920 r. prof. T. Kotarbiński w referacie: *Czy wydziały filozoficzne mają być wydziałami nauczycielskimi*, „Nauka Polska” 1920.

48 *Statut Państwowego Instytutu Pedagogicznego*, por. też: H. Radlińska, *Kształcenie i dokształcanie nauczycieli*, „Rocznik Pedagogiczny” 1924.

49 O. Lipkowski, *Józefa Joteyko — życie i działalność*, Warszawa 1968, s. 23—38.

50 Tamże; H. Pierzchała, *Związki psychologii*, s. 139.

nią koncepcji kształcenia. Osobisty, ścisły kontakt z wieloma najwybitniejszymi przedstawicielami psychologii za granicą, ułatwiał jej opracowanie takiego programu.

Osiągnięcia badawcze Instytutu Joteyko publikowała w specjalnie utworzonym kwartalniku „Polskie Archiwum Psychologii”, które było pierwszym czasopismem poświęconym problemom teoretycznym z zakresu psychologii w Polsce. Pierwszy numer ukazał się w 1926 r. „Archiwum” zawierało najcenniejsze prace Joteykówny z zakresu psychologii i pedagogiki⁵¹.

Inne rozwiązania przyjął wówczas Uniwersytet Jagielloński, który utworzył przy Wydziale Filozoficznym studia specjalistyczne. Analogicznie do utworzonego np. studium rolniczego (które miało kształcić specjalistów z zakresu rolnictwa), powołano studium pedagogiczne dla zawodowego kształcenia kandydatów na nauczycieli szkół średnich oraz rozwijania badań naukowych. Utworzono je 13 sierpnia 1921 r., a kierownictwo powierzono Władysławowi Heinrichowi⁵². Studium to pomyślane było jako placówka rozwojowa. W 1925 r. powstała katedra pedagogiki ogólnej, którą powierzono uczniowi W. Heinricha, Zygmuntowi Mysłakowskiemu.

Mysłakowski studiował w UJ nauki przyrodnicze i filozoficzne (głównie psychologię i teorię poznania), zakończone w 1917 r. rozprawą doktorską u Heinricha pt. *Metoda intuicji i metafizyka Henryka Bergsona*, a 1925 r. habilitował się na podstawie pracy *Rozwój naturalny i czynniki wychowania*. Z chwilą, gdy otrzymał katedrę, Mysłakowski miał za sobą nauczanie w szkołach średnich i pracę wykładowcy w KUL w Lublinie⁵³. Wznowienie badań w dziedzinie psychologii przejawiało się w przekształceniu w 1921 r. Pracowni Psychologii Eksperymentalnej — w Zakład. Natomiast historia oświaty rozwijała się przy Katedrze Historii Kultury, którą od 1920 r. kierował młody badacz Stanisław Kot. Utworzył on przy katedrze seminarium historii oświaty, mając do dyspozycji od 1924 r. asystenta Henryka Barycza. S. Kot był wychowaniem Uniwersytetu Lwowskiego, studiował polonistykę u Wilhelma Bruchnańskiego i Józefa Kallenbacha, historię u Ludwika Finkla, a pedagogikę u Bolesława Mańkowskiego. Interesowały go studia Polaków za granicą w okresie od XIV do XVIII w. i polskie kontakty naukowe, które dogłębnie zbadał w archiwach zagranicznych dzięki stypendium Akademii Umiejętności. W tym okresie tj. w 1924 r. wydał podręcznik *Historia wychowania*, stanowiący syntezę rozwoju szkolnictwa i nauk pedagogicznych na tle prądów kulturalnych, który do dziś fascynuje sposobem ujęcia problematyki. Podręcznik ten zaliczany jest do największych osiągnięć autora w dziedzinie historii wychowania⁵⁴.

Nowa polska państwowa placówka uniwersytecka, Uniwersytet Poznański zorganizowała katedrę pedagogiki już w 1919 r. powierzając ją Antoniemu Danyszowi, który zorganizował przy katedrze seminarium pedagogiczne, wykorzystując w spadku po akademii pruskiej dzieła pedagogiczne w języku niemieckim.⁵⁵

Jeszcze w latach 1923/24 wykrystalizowały się podstawy organizacyjne Instytutu Pedagogicznego, wspierającego katedrę w kształceniu kandydatów na nauczycieli⁵⁶. Po

51 O. Lipkowski, dz.cyt., s.50.

52 S. Baścik, dz.cyt.

53 Arch. UJ w Krakowie, Teczka personalna Z. Mysłakowskiego.

54 Arch. UJ w Krakowie, Akta personalne S. Kota, por. też: H. Barycz, *Historia kultury i nauki...*, s.201—203.

55 *Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za lata 1923/24*, Poznań 1925; L. Bykowski, *Instytut Pedagogiczny Wydziału Humanistycznego w Uniwersytecie Poznańskim*, „Nowa Szkoła” 1947, nr 3—4, s. 99.

56 J. Pieter, *Polski Słownik Psychologiczny*, Wrocław 1963, s. 44; *Dzieje Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu 1919—1969* (red. Z. Grot), Poznań 1972, s.256.

śmierci A. Danysza w 1925 r. katedrę przejął na rok Bogdan Nawroczyński, a po nim Ludwik Jaxa-Bykowski ze Lwowa. Bykowski uzyskał wykształcenie przyrodnicze (ze specjalnością zoologii), zaś habilitację — na podstawie rozprawy *Badania eksperymentalne nad znaczeniem współzawodnictwa* w 1923 r. w Uniwersytecie Poznańskim. Interesował się zagadnieniami z zakresu antropologii, pedagogiki i psychologii⁵⁷. Na przełomie lat 1928/29 zorganizował katedrę pedologiczną, z zamiarem rozwijania badań eksperymentalnych. Równoległe z utworzeniem katedry pedagogiki w 1919 r. zorganizowana została Pracownia Psychologii Eksperymentalnej, którą objął Stefan Błachowski, przy współpracy Alberta Dryjskiego, wykładowcy WWP, specjalisty w dziedzinie podświadomości.

W Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie nauki pedagogiczne rozwijały się wolniej. W latach 1919/20 zorganizowane zostało proseminarium w dziedzinie historii oświaty oraz wykłady z dziejów Uniwersytetu Wileńskiego prowadzone przez Ludwika Janowskiego, który w 1919 r. przyjął kierownictwo Katedry Historii Kultury⁵⁸. Rozpoczął on badania nad dziejami Akademii Połockiej i Uniwersytetu Wileńskiego z zamiarem opracowania syntezy tej uczelni⁵⁹. Niestety pracę tę przerwała śmierć w 1921 r. Po Janowskim wykłady z historii pedagogiki przejął Marian Massonius filozof i pedagog, któremu powierzono kierowanie utworzonym w 1921 r. seminarium pedagogicznym. Brak pracowni i katedry psychologicznej odbił się niekorzystnie na nauczaniu pedagogiki i jej rozwoju jako dyscypliny. W omawianym okresie nie doszło do ich powstania, a wykłady z dziedziny psychologii prowadzone były bardzo krótko tj. w latach 1919—1920 przez Wincentego Lutosławskiego⁶⁰.

W Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie seminarium pedagogiczne do 1921 r. prowadził nadal Bolesław Mańkowski, a po jego śmierci — K. Twardowski. Twardowski został również kierownikiem przekształconej w Zakład byłej Pracowni Psychologii Eksperymentalnej.

Katolicki Uniwersytet Lubelski w Lublinie, był nowopowstałą uczelnią zorganizowaną w 1918 r., który podobnie jak UJ w Krakowie zorganizował przy Wydziale Humanistycznym ośrodek nauk pedagogicznych w postaci Instytutu Pedagogicznego KUL dla kształcenia kandydatów na nauczycieli. Powstał on obok katedry pedagogiki zorganizowanej w 1919 r., a kierownikiem jej został Zygmunt Kukulski, uczeń A. Karbowiaka i K. Twardowskiego. Pomysł zorganizowania Instytutu wysunął Z. Kukulski⁶¹. W ramach Instytutu istniało seminarium dydaktyczne i historii wychowania, które prowadził Z. Kukulski. Jego zainteresowania historyczno-oświatowe skupione były na szkolnictwie doby KEN, Izby Edukacyjnej w Księstwie Warszawskim. W 1923 r. z okazji 150-letniej rocznicy KEN przygotował rozprawę pt. *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne KEN z lat 1773—1776*. Drugim seminarium pedagogicznym kierował Tadeusz Strumiłło.

Największym ośrodkiem nauk pedagogicznych stała się Wolna Wszechnica Polska, która powstała z przekształcenia Towarzystwa Kursów Naukowych i kontynuowała w pewnym sensie dorobek uczelni w tym zakresie. Wbrew krytycznym opiniom części środo-

57 *Dzieje Uniwersytetu...*, dz.cyt., s. 256.

58 L. Krakowiecka, *Ludwik Janowski (1878—1921)*, „Polski Słownik Biograficzny”, Wrocław 1964, z. 47, s. 570.

59 Tamże.

60 T. Cześniewski, *Wincenty Lutosławski (1863—1954)*, „Polski Słownik Biograficzny”, Wrocław 1973, z. 76 s. 153; *Uniwersytet S. Batorego w Wilnie — program wykładów i skład uniwersytetu*, Wilno 1919.

61 S. Tync, *Zygmunt Kukulski*, „Pamiętnik Literacki” 1946 z. 1—2, s. 236; *Spis Wykładów i wykaz instytucji uniwersyteckich*, Lublin 1919, 1920 i 1921.

wisk uniwersyteckich, odnośnie tworzenia wydziałów pedagogicznych, WWP podjęła wysiłek zorganizowania takiego wydziału, a ostateczny kształt nadał mu Lucjan Zarzecki w 1923 r.⁶² Zarzecki był doświadczonym nauczycielem, byłym wykładowcą matematyki w Towarzystwie Kursów Naukowych, zainteresowanym zagadnieniami wychowawczymi i filozoficznymi. Zamierzeniem jego było opracowanie takiej koncepcji studiów, która pozwalałaby równolegle łączyć studia ogólnoprzedmiotowe z pedagogicznymi, a ponadto dawałaby podstawy do specjalizacji w dziedzinie nauk pedagogicznych. Chodziło mu o połączenie rzetelnego przygotowania pedagogicznego kandydatów na nauczycieli oraz o utworzenie ośrodka badań pedagogicznych. W tym celu 4-letnie studia w zakresie obranej specjalności na wydziałach: humanistycznym i matematyczno-przyrodniczym połączone być miały z obowiązkowym 4-letnim programem studiów pedagogicznych odbywanych w ramach tzw. *Collegium Pedagogicum* na danym wydziale. Zakończenie 4-letnich studiów miało być warunkiem do kontynuowania specjalnych studiów o wychowaniu na Wydziale Pedagogicznym⁶³. Realizacja powyższej koncepcji studiów wymagała odpowiednio zorganizowanych zakładów naukowych. W latach 1919—1928 przy katedrze pedagogiki istniało seminarium prowadzone najpierw przez L. Zarzeckiego a po jego śmierci w 1925 r. przez Antoniego Bolesława Dobrowolskiego. Wykłady i seminaria z pedagogiki ogólnej były uzupełnione kursem wykładowym pedagogiki specjalnej (lecniczej), który prowadziła Eugenia Lublinerowa. Dotyczyły one różnego typu anomalii dzieci i młodzieży (psychicznych, fizycznych i charakteropatycznych). Zajęcia te pozwalały lepiej zrozumieć psychikę dziecka normalnego.

Pedagogikę eksperymentalną (wykłady i ćwiczenia) prowadził Jakub Segal; był on również kierownikiem seminarium psychologicznego. Z psychologii wychowawczej (pedagogicznej) seminaria i ćwiczenia oraz wykłady prowadziła wspomniana już J. Joteyko. Oddzielny cykl wykładowy stanowiła psychopatologia.⁶⁴

Reforma uniwersyteckich wydziałów filozoficznych zapoczątkowana w 1926 r., która związana była z reformą programu studiów i stopni naukowych, pociągnęła za sobą również zmiany w organizacji pedagogiki, w Uniwersytecie Warszawskim. Tendencje integracyjne znalazły wyraz przy włączeniu do wydziału — katedr pedagogiki i historii wychowania oraz likwidacji Państwowego Instytutu Pedagogicznego. Katedrę pedagogiki powierzono Bogdanowi Nawroczyńskiemu z Uniwersytetu Poznańskiego, zaś Lucjanowi Zarzeckiemu zaproponowano katedrę w WWP. Katedra historii wychowania pozostała bez obsady. Bogdan Nawroczyński studiował na uniwersyteckim wydziale filozoficznym w Berlinie u Georga Simmla, Karola Strumpfa i Aleksandra Brücknera, w Lipsku u Paula Bartha i W. Wundta — filozofię, psychologię i pedagogikę, zaś w Dorpacie — prawo, zakończone dyplomem I-go stopnia. Najsilniejszy wpływ wywarł na Nawroczyńskiego K. Twardowski, u którego odbył roczne studia w roku 1912—13 zakończone rozprawą doktorską *Prolegomena do nauki o jasności sądów*.⁶⁵

Tak więc w dziesięciolecie (1918—1928) na plan pierwszy wysuwały się problemy organizacyjne związane przede wszystkim z tworzeniem warsztatów pracy naukowej. Nauki pedagogiczne były reprezentowane przez 4 katedry: UW, UJ, UP i WWP, zaś w pozostałych uniwersytetach poprzestano na seminariach pedagogicznych. Historia wychowania rozwijała

62 F. Filipowicz, *Mysł pedagogiczna Lucjana Zarzeckiego 1875—1925*, Wrocław 1971, s. 41 i 46.

63 Tamże.

64 *Skład osobowy i spis wykładów Wolnej Wszechnicy Polskiej za rok akademicki od 1920 do 1928*. Warszawa 1920—1928.

65 J. Hulewicz, *Nawroczyński B. (1882—1974)*, „Polski Słownik Biograficzny”, Wrocław 1977, z. 95, s. 633.

się głównie w seminariach, tyko UW miał zorganizowaną katedrę lecz nie obsadzoną. Silną reprezentację zyskały nauki psychologiczne, które miały katedry niemalże we wszystkich uniwersytetach z wyjątkiem USB w Wilnie. Najbardziej prężnymi ośrodkami badań psychologicznych były: Warszawa i Kraków, które zostały wzmocnione utworzonymi w 1926 r. katedrami psychologii wychowawczej. W UJ katedrę powierzono Stefanowi Szumanowi, lekarzowi-chirurgowi, który wyhabilitował się w Uniwersytecie Poznańskim w 1925 r. Stanowił on przeciwagę wobec czysto pozytywistycznej postawy badawczej W. Heinricha, negował bowiem do pewnego stopnia czysto empiryczny, przyrodniczy charakter psychologii jako nauki. Uważał za konieczne wiązanie psychologii z filozofią i naukami humanistycznymi. Jego zdaniem psychologia jest podstawową dziedziną wiedzy dla pedagogiki, która winna się opierać na teoretycznych i empirycznych badaniach psychologicznych. Znajomość psychiki, zdolności i możliwości dziecka na różnych etapach jego rozwoju jest, zdaniem Szumana, wiedzą elementarną w praktyce szkolnej⁶⁶.

W Warszawie zarysowały się dwa ośrodki badań psychologicznych: w Uniwersytecie, skupione były wokół Stefana Baley, kierownika katedry psychologii wychowawczej. Katedra ta podobnie jak krakowska miała służyć tworzeniu teoretycznych podstaw psychologicznej teorii wychowania. S. Baley należał do uczonych, którzy rozwijali niezwykle aktywną działalność praktyczną, wychodził bowiem z założenia, iż każda doktryna winna być przydatna w praktyce. Psychologiczny kierunek w pedagogice rozwijała Józefa Joteyko, związana najpierw z Instytutem Pedagogicznym, a po jego likwidacji z WWP i wydziałem lekarskim UW⁶⁷.

Drugi kierunek badań — socjologiczny zarysował się w dwóch ośrodkach uniwersyteckich: warszawskim (Helena Radlińska) i krakowskim (Zygmunt Mysłakowski). W odróżnieniu od socjologów wychowania (np. Floriana Znanięckiego), którzy eksponowali społeczny charakter wychowania, a jego istotę upatrywali w urabianiu wychowanka na członka grupy społecznej, wymienieni przedstawiciele pedagogiki społecznej inaczej podchodzili do procesu wychowania. Radlińska, która jest twórczynią polskiej szkoły pedagogiki społecznej, widziała w pedagogice instrument przebudowy społecznej. Jej teza: wychowanie dla społeczeństwa przez społeczeństwo, określała w bardzo szerokim zakresie działalność oświatowo-wychowawczą. Stanowisko to zmieniło w sposób zasadniczy tradycyjne pojęcie wychowania sprowadzone wyłącznie do procesu szkolnego. Szkoła stała się w myśl poglądów Radlińskiej jedną z wielu instytucji wychowawczych⁶⁸.

Mysłakowski z kolei w początkowym okresie pracy naukowej głosił pogląd, iż w procesie wychowania dominujący jest tzw. czynnik zewnętrzny czyli ogół szeroko rozumianych oddziaływań środowiska. Czynnik ten uważał za bardzo ważny, ponieważ wychowawca może na środowisko skutecznie wpływać⁶⁹.

Nie osłabło również duże zainteresowanie socjologów zagadnieniami wychowania. Bardzo pozytywnie przyjęta została praca F. Znanięckiego *Socjologia wychowania*, która ukazała się w 1928 r. Jednakże społeczny punkt widzenia na wychowanie stał się znamieny dla pedagogiki dopiero w drugim 10-leciu okresu międzywojennego.

Z dotychczasowych rozważań wynika, iż pod koniec XIX w. tworzyły się w pedagogice uniwersyteckiej podstawy nadające jej charakter nauki interdyscyplinarnej. Pedagogika wraz

66 D. Drynda, *Pedagogika Drugiej Rzeczypospolitej warunki — orientacje — kontrowersje*, Katowice 1987.

67 O. Lipkowski, dz.cyt., s. 41.

68 W. Theiss, *Radlińska*, Warszawa 1984, s. 8.

69 D. Drynda, dz.cyt., s. 101.

z psychologią wyrosła z pnia filozoficznego i pozostawała w nim nadal. W usamodzielnieniu się naukowym korzystała z rozwoju nauk biologicznych (psychofizjologia, psychofizyka) i nauk społecznych (historia, socjologia). Związek z tymi naukami znacznie rozszerzył pole badawcze pedagogiki i wzbogacił ją metodologicznie. Następstwem tego procesu było m.in. stopniowe wykrystalizowywanie się nowych dyscyplin, jak: historia oświaty, pedagogia i pedagogika społeczna, te ostatnie od połowy lat 20-tych Polski międzywojennej.

Wprowadzenie docentur a po 1918 r. — katedr pedagogiki, zapewniło systematyczność nauczania akademickiego i pedagogicznych badań, co było bardzo ważne dla jej dalszego rozkwitu.

Zwraca uwagę postępujący rozwój historii oświaty i wychowania której silne podstawy rozwoju stworzyli dwaj uczeni: A. Karbowski i S. Kot. A. Karbowski przyczynił się do wykreowania historii oświaty jako samodzielnej dyscypliny uniwersyteckiej. Jego ogromny dorobek oparty na bogatym materiale archiwalnym miał fundamentalne znaczenie w wytyczeniu kierunków badawczych, które kontynuowane są także przez współczesnych historyków wychowania.

S. Kot z kolei wzmocnił dyscyplinę metodologicznie przez opracowanie pierwszej w Polsce syntezy dziejów rozwoju oświaty i wychowania, ukazanych jako część historii kultury. Było to nowatorskie ujęcie zagadnienia, które nadal inspirowało w pracy twórczej historyków wychowania.

Recenzent: *Józef Miąso*

Artykuł wpłynął do Redakcji w marcu 1991 r.

